

L'exercitus feralis dei Focidesi: iniziazione ed esodo di un ethnos

(Elena Franchi, Università degli Studi di Trento)

elena.franchi@unitn.it

Handout

Scaletta

- I. Introduzione
- II. Morte e rinascita di un' armata
- III. L'inganno del gesso e la cacciata di un popolo: storie simili
- IV. Ancora sull'inganno: i Focidesi e l'uccisione di Dioniso
- V. Corvi, gesso e inganno: per una cronologia delle semantizzazioni
- VI. Corvi, gesso e inganno: strategie discorsive attive nelle tradizioni recepite nella pagina erodotea
- VII. Gesso, inganno e (sventata) occupazione da parte del nemico: strategie discorsive focidesi? Morte e rinascita di un ethnos.

T 1

Hdt. 8.27 Rosén

ἐπεὶτε γὰρ κατελήθησαν εἰς τὸν Παρνησσὸν οἱ Φωκέες ἔχοντες μάντιν Τελλίην τὸν Ἡλείων, ἐνθαῦτα ὁ Τελλίης οὗτος σοφίζεται αὐτοῖσι τοῖονδε· γυνώσας ἄνδρας ἐξακοσίους τῶν Φωκέων τοὺς ἀρίστους, αὐτοὺς τε τούτους καὶ τὰ ὄπλα αὐτῶν νυκτὸς ἐπεθήκατο τοῖσι Θεσσαλοῖσι, προείπας αὐτοῖσι, τὸν ἂν μὴ λευκαθίζοντα ἴδωνται, τοῦτον κτείνειν. τούτους ὧν αἱ τε φυλακαὶ τῶν Θεσσαλῶν πρῶται ἰδοῦσαι ἐφοβήθησαν δόξασαι ἄλλο τι εἶναι **τέρας**, καὶ μετὰ τὰς φυλακὰς αὐτῆ ἢ στρατιῇ οὕτω ὥστε τετρακισχίλιον κρατῆσαι νεκρῶν καὶ ἀσπίδων Φωκέας

T 2

Paus. 10.1.11 Rocha-Pereira

Εὐρέθη δὲ καὶ ὕστερον τοῖς Φωκεῦσιν οὐκ ἀποδέον σοφία τῶν προτέρων. ὥς γὰρ δὴ τὰ στρατόπεδα ἀντεκάθητο περὶ τὴν εἰς τὴν Φωκίδα ἐσβολὴν, λογάδες Φωκέων πεντακόσιοι φυλάζαντες πλήρη τὸν κύκλον τῆς σελήνης ἐπιχειροῦσιν ἐν τῇ νυκτὶ τοῖς Θεσσαλοῖς, αὐτοὶ τε ἀγλημιμένοι γύψωι καὶ ἐνδεδυκότες ὄπλα λευκὰ ἐπὶ τῇ γύψωι. ἐνταῦθα ἐξεργασθῆναι φόνον τῶν Θεσσαλῶν λέγεται πλεῖστον, **θειότερόν** τι ἡγουμένων ἢ κατὰ ἐφοδὸν πολεμίων τὸ ἐν τῇ νυκτὶ συμβαῖνον. ὁ δὲ Ἡλείος ἦν Τελλίας ὃς καὶ ταῦτα τοῖς Φωκεῦσιν ἐμμηχανήσατο εἰς τοὺς Θεσσαλοὺς.

T 3

Demon *FGrHist* 327 F 7 (*ap. Didym. in Dem. 11. 53-12.33 Harding*)

Π(ερί) τοῦ σκορακίζειν κ(αἰ) τῆς Ἐς
κόρακας παροιμίας. [...]

Concerning the (word) ,skorakizein‘ and the
proverbial saying ,to the crows‘[...]

«Ἔτι δ(ἐ)
τῶν πολλ(ῶν) ἐὰν ἀμάρτ[η] τις, ζ[η]μίαν κ(ατὰ) τ(ῆν) ἀ-
ξ[ίαν] εἴληφεν. οἱ δ(ἐ) ὅ[τ]αν μ[ά]λιστα κατορ-
θ[ώ]σι, τότε μάλιστα σκορακίζονται
κ(αἰ) [πρ]οπηλακίζονται.» παρὰ τὸ ἐς κόρα-
[κα]ς πεποιήται τοῦνομα, ὅπερ εἰώθα-
[μ(εν) κοινῆ] λέγειν κατὰ τῶν μετὰ βλα-
[σφ]ημ[ί]ας ὁποῖοτε ἀπιόντων. μνη-
μονεύει δ' αὐτῆς Ἀριστοφάνης ἐν
Ὅρ[ν]ισιν· «Ἐς κόρακας ἐλθεῖν κ(αἰ) π(αρ)εσκευ-
[ασμ(έν)]ους.» θέλει μ(έν) γ(άρ) λέγειν εἰς τὰ ὄρνεα,
[χα]ριεντίζεται δ(ἐ) εἰς τὴν παροιμίαν,
[ῆ]ν φησιν ὁ Δήμων διαδοθῆναι
ἐνθὲνδε γράφ(ων) τὸν τρόπον τοῦτον· «Τοὺς
Βοιωτοὺς φασιν ἀναστάτους ὑπὸ Θραι-

53 ,Furthermore, if one of the rank and file makes a
mistake, he receives a punishment that accords with
his crime, but, in the case of these men, it is at the
55 moment when they are most succesful (55) that they
are treated with the most contemptous (skorakizein)
and insulting language‘
The word (i.e. skorakizein) has been created on the
basis of the (expression) ,es korakas‘ (,to the
crows‘/‘to Hell‘), which we are accustomed to use
60 [commonly] against those who are being dismissed
to some place with a curse.
It is used (60) by Aristophanes in Birds: ,And ready
to go to the crows (Hell)‘.
65 He means to refer tot he birds (i.e. the crows), but the
joke relates to the proverb, which Demon say arose
(65) from the following circumstance, (which) he
narrates this way:
,The story goes that, when the Boiotians were
(12) displaced‘ by the Thracians,

κῶν γενομ(έν)ους εἰς τὴν τότε μ(έν) Αἰολίδα ν(ῦν) δ(ἐ)
Θετταλίαν ὀνομαζομ(έν)ην στρατεύσασθαι,
κ(αἰ) τοὺς τὴν γῆν νεμομένους ἐξέλασαντας
τὴν ἐκείνων κατέχειν χώραν. πολεμο(ύν)των
δ(ἐ) πρὸς αὐτοὺς τῶν Αἰολέων κ(αἰ) τοὺς καρ-
5 πούς το(ύς) ἐπετείους αἰεὶ φθειρόντων, πέμ-
ψαντες εἰς Δ(ε)λφοὺς ἐπηρώτων πότ<ερον> μένω-
σιν ἐπὶ ταύτης ἢ ἑτέραν χώραν ζητῶσι.
τοῦ δ(ἐ) θεοῦ φήσαντος λευκοὺς κόρακας
πρότερον φανεῖσθαι ἢ τοὺς Βοιωτο(ύς) τῆς
10 γῆς ταύτης ἀποβαλεῖν, θαρρήσαντες ἐ-
πὶ τ[ῶ]ι χρησμῶι τὴν ν[.....] ναγοραν ἐν-
τόνως συνῆγον ἦν κ(αἰ) νῦν [...]γειν τὸ τῶν
Θετταλ(ῶν) ἔθνος. [μ]εθ[υ]σ[θ]έντ[ω]ν ο(ῦν) τ(ῶν) νεανί-
15 σκων τινὲς ἀ[να]θηρ[ε]ύ[σαν]τες κόρακας
κ(αἰ) τούτους γυ[ψ]ώσαντες ἀφήκαν πέτε-
σθαι πρὸς κακίαν μ(έν) οὐδ(ε)μίαν, παιγνίας
δ(ἐ) κ(αἰ) γέλωτος τοῦτο πράξαντες. περιπετα-
μ(έν)ων δ(ἐ) τ[ᾶς] πόλεις αὐτῶν κ(αἰ) πάντων τὸ γε-
20 [γ]ονὸς θαυ[μα]ζόντων, κ(αἰ) τῶν μ(έν) τετελέσθαι
τὸν χρησμὸν φασκόντων, ἐγχαρίωι
δ(ἐ) τινὶ ιδιώματι λεγόντων ἄλλο τοιοῦτο,
γενέσθαι <...> παρὰ τὸν Παγαστικὸν κόλπον
κατώκησαν, ὅθεν φασὶν ἀπ' ἐκείνου
25 κληθῆναι τοὺς ἐκεῖ Κόρακας. οἱ δ' Αἰολεῖς
τεταρα[γ]μ(έν)οις τ[οῖς] Βοιωτοῖς ἐπιπεσόν-
τες ἐκείνους μ(έν) ἐξήλασαν, τὴν δ(ἐ) χώ-
ραν ἀπέλαβον. τοὺς δ' ἀδικ[ο](ῦν)τάς τι κ(αἰ) φυ-
γῆι ζημι[ο]υμ(έν)ους ἐπὶ πολὺν χρ(όνον) εἰς τοὺς
30 Κόρακας λεγομ(έν)ους ἐκείνους ἀπέστελ-
λον, ὅθεν τ[οῖς] ἀπορ[ε]ϊπτομ(έν)οις τὸ [ἔ]πο[ς]
[τοῦτ'] ἐ[ς]κορακί[ζει]ν ἔτι κ(αἰ) ν(ῦν) ἐπιφέρ[ε]-

1 they marched into the territory that was then called
Aiolis but now is Thessaly and, after driving out
those who were inhabiting the land, took possession
of these people’s country. And (5) the Aiolians kept
5 waging war against them and kept on destroying their
annual crop. (So the Boiotians) sent (a delegation) to
Delphi to enquire whether they should remain on that
land or search for another. And, when the God
replied that white crows (10) would be seen before
10 the Boitoians would be ejected from that land, they
took heart at his response and eagerly convened the
[...] assembly, which the Thessalian people even
now [...] Well, when the young men got drunk, (15)
some (of them) caught crows and covered them with
white chalk and (then) let them loose to fly.
,They did this with no evil intent, but merely for a
joke and a laugh. But, when these flew around the
cities and everyone (20) was astounded at what had
happened, some were declaring (that) the oracle had
20 been fulfilled and were saying in the local idiom that
„something like it“ had happened.
<...> settled beside the gulf of Pagasai, as a result of
which, so the story goes, from that time (25) the
(people) there got the name ,Korakes‘, (i.e. Crows).
And, when the Boiotians were in disarray, the
Aiolians fell upon them and drove them out and took
back the land. And for a long time (after that) those
men who had committed some crime and were under
the penalty of exile were (30) sent to the so-called
30 „Korakes“ For this reason still today [this]
expression ,eskorakizein‘ is applied to those who are
outcasts [...].‘
(transl. by Harding 2006)

[ται.....]»

T 4

Archil. fr. S478a M-W l. 31

ἐς] κόρακας ἄπεχε

T 5

Aristoteles fr. 496 R (ap. Eustath. in *Odys.* 13.408 p. 1746)

ὁ δ' αὐτὸς λέγει καὶ ὅτι Ἀριστοτέλης ἱστορεῖ λοιμοῦ κατασχόντος καὶ κοράκων πολλῶν γενομένων τοὺς ἀνθρώπους θηρεύοντας αὐτοὺς καὶ περικαθαίροντας ἐπαιδαῖς ἀφιέναι ζῶντας καὶ ἐπιλέγειν τῷ λοιμῷ φεῦγ' εἰς **κόρακας**.

T 6

Aristoph. *Av.* 27-47 Bergk

Οὐ δεινὸν οὖν δῆτ' ἐστὶν ἡμᾶς δεομένους ἐς κόρακας ἐλθεῖν καὶ παρεσκευασμένους	27
ἔπειτα μὴ ἔξυρεῖν δύνασθαι τὴν ὁδόν; ἡμεῖς γάρ, ἄνδρες οἱ παρόντες ἐν λόγῳ,	30
νόσον νοσοῦμεν τὴν ἐναντίαν Σάκκα· ὁ μὲν γὰρ ὢν οὐκ ἄστος εἰσβιάζεται, ἡμεῖς δὲ φυλῆ καὶ γένει τιμώμενοι, ἄστοι μετ' ἄστων, οὐ σοβοῦντος οὐδενὸς ἀνεπτόμεθ' ἐκ τῆς πατρίδος ἀμφοῖν τοῖν ποδοῖν,	35
αὐτὴν μὲν οὐ μισοῦντ' ἐκείνην τὴν πόλιν τὸ μὴ οὐ μεγάλην εἶναι φύσει κευδαίμονα καὶ πᾶσι κοινήν ἐναποτεῖσαι χρήματα. οἱ μὲν γὰρ οὖν τέττιγες ἓνα μῆν' ἢ δύο ἐπὶ τῶν κραδῶν ἄδουσι, Ἀθηναῖοι δ' αἰεὶ	40
ἐπὶ τῶν δικῶν ἄδουσι πάντα τὸν βίον. διὰ ταῦτα τόνδε τὸν βᾶδον βαδίζομεν, κανοῦν δ' ἔχοντε καὶ χύτραν καὶ μυρρίνας πλανώμεθα ζητοῦντε τόπον ἀπράγμονα, ὅποι καθιδρυθέντε διαγενοίμεθ' ἄν.	45
ὁ δὲ στόλος νῶν ἐστὶ παρὰ τὸν Τηρέα, τὸν ἔποπα, παρ' ἐκείνου πυθέσθαι δεομένων, εἴ που τοιαύτην εἶδε πόλιν ἧ' πέπτετο.	

T 7

Aristoteles fr. 611, 17 R

Βάττος δὲ ἐβασίλευσεν ὁ καλὸς καλούμενος ἔβδομος ὢν ἀπὸ τοῦ πρώτου. Ἀρκεσιλάου δὲ βασιλεύοντος λευκὸς κόραξ ἐφάνη, περὶ οὗ λόγιον ἦν χαλεπὸν. δημοκρατίας δὲ γενομένης Βάττος εἰς Ἑσπερίδας ἐλθὼν ἀπέθανε, καὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ λαβόντες κατεπόντισαν.

T 8

Aristoteles fr. 611, 31 R

ὅτι ἐν τοῖς Σαμίοις ἐφάνη λευκὴ χελιδῶν οὐκ ἐλάττων πέρδικος.

T 9

Inscriptionen von Magnesia am Maeander, Berlin 1900, n. 17, ll. 11-19

11 ὡς δὲ περὶ ὀγδοῦν κόνθ' ἔτη μετὰ τὴν ἄφιξιν ἐφάνησαν οἱ λευκοὶ
κόρακες, vacat εὐθέως ἅμα θυσίαις χαριστηρίοις vacat πέμπονται εἰς Δελ-
φούς ἐρωτήσοντες περὶ τῆς εἰς τὴν ἰδί[αν] ἐπανόδο[ν], ἱερωμένης
ἐν Ἄργει vacat Θεμιστοῦς, vacat προάρχοντας ἐν [Δελ]φοῖς τὴν ἐν[ναετηρίδα]
15 Ξενύλλου. πάλιν δὲ παρὰ τὴν βούλησιν αὐτῶν χρηστηριάζε[ται]
ἦλθετε Μάγνητες Κρήτης ἀπόνοςφι τραπέν[τες]
οἰωνὸν περυέσσει σὺν ἀργεννῆσιν ἰδόντες
[ἐ]γ μέλανος, καὶ θαῦμα καταθητοῖσιν ἐφάνθη,
[κ]αὶ δίζησθε, πάτρην εἰ λώϊόν ἐστιν ἰκέσθαι

T 10

Nonnus D. 6.169-73 (in OF 308 Bernabé)

οὐδὲ Διὸς θρόνον εἶχεν ἐπὶ χρόνον· ἀλλά ἐ γύψωι
κερδαλέηι χρισθέντες ἐπὶ κλοπα κύκλα προσώπου 170
δαίμονος ἀστόργιοι χόλω βαρυμήνιοι Ἥρης
Ταρταρίηι Τιτήνες ἐδηλήσαντο μαχαίρη
ἀντιτύπῳ νόθον εἶδος ὀπιπεύοντα κατόπτρῳ.

T 11

Ergias FGrHist 513 F 1

Ἐργίας οὖν ὁ Ῥόδιος ἐν τοῖς Περί τῆς πατρίδος προειπὼν τινα περὶ τῶν κατοικησάντων τὴν νῆσον Φοινίκων, φησὶν ὡς «οἱ περὶ Φάλανθον ἐν τῇ Ἰαλυσῶι πόλιν ἔχοντες ἰσχυροτάτην τὴν Ἀχαιάν καλουμένην καὶ ὕδατος ἐγκρατεῖς ὄντες, χρόνον πολὺν ἀντεῖχον Ἰφίκλῳ πολιορκοῦντι· ἦν γὰρ αὐτοῖς καὶ θέσφατον ἐν χρησμῶι τινι λελεγμένον ἔξειν τὴν χώραν ἕως κόρακες λευκοὶ γένωνται καὶ ἐν τοῖς κρατῆρσιν ἰχθύες φανῶσιν. ἐλπίζοντες οὖν τοῦτ' οὐδέποτε ἔσεσθαι, καὶ τὰ πρὸς τὸν πόλεμον ῥαιθυμοτέρως εἶχον. ὁ δ' Ἰφίκλος πυθόμενος παρὰ τινος τὰ τῶν Φοινίκων λόγια καὶ ἐνεδρεύσας τοῦ Φαλάνθου, πιστόν τινα πορευόμενον ἐφ' ὕδωρ, ὃι ὄνομα ἦν Λάρκας, καὶ πίστευε πρὸς αὐτὸν ποιησάμενος, θηρεύσας ἰχθύδια ἐκ τῆς κρήνης καὶ ἐμβάλων εἰς ὑδρεῖον ἔδωκε τῷ Λάρκῃ καὶ ἐκέλευσε φέροντα τὸ ὕδωρ τοῦτο ἐγγεῖαι εἰς τὸν κρατῆρα ὅθεν τῷ Φαλάνθῳ οἰνοχοεῖτο. καὶ ὁ μὲν ἐποίησε ταῦτα, ὁ δὲ Ἰφίκλος κόρακας θηρεύσας καὶ ἀλείψας γύψωι ἀφῆκεν. Φάλανθος δ' ἰδὼν τοὺς κόρακας, ἐπορευέτο καὶ ἐπὶ τὸν κρατῆρα· ὡς δὲ καὶ τοὺς ἰχθύς εἶδεν, ὑπέλαβε τὴν χώραν οὐκ ἔτι αὐτῶν εἶναι καὶ ἐπεκηρυκεύσατο πρὸς τὸν Ἰφίκλον, ὑπόσπονδος ὑπεξελθεῖν ἀξιῶν μετὰ τῶν σὺν αὐτῷ. συγκαταθεμένου δὲ τοῦ Ἰφίκλου, ἐπιτεχνᾶται ὁ Φάλανθος τοιόνδε τί· καταβαλὼν ἱερεῖα καὶ τὰς κοιλίας ἐκκαθάρας ἐν ταύταις ἐπειρᾶτο ἐξάγειν χρυσίον καὶ ἀργύριον, αἰσθόμενος δ' ὁ Ἰφίκλος διεκώλυε· προφέροντός τε τοῦ Φαλάνθου τὸν ὄρκον ὃν ὤμοσεν, ἕασιν ἐξάγεσθαι ὅ τι κα τῷ γαστρὶ αἴρωνται', ἀντισοφίζεται πλοῖα αὐτοῖς διδοὺς ἵνα ἀποκομισθῶσιν, παραλύσας τὰ πηδάλια καὶ τὰς κόπας καὶ τὰ ἰστία, ὁμόσαι φήσας πλοῖα παρέξειν, ἄλλο δὲ οὐδέν. ἐν ἀπορίᾳ δὲ οἱ Φοινίκες ἐχόμενοι πολλὰ μὲν τῶν χρημάτων κατάρρυσσον, ἐπισημαινόμενοι τοὺς τόπους, ἵν' ὕστερόν ποτε ἀνέλωνται ἀφικόμενοι, πολλὰ δὲ τῷ Ἰφίκλῳ κατέλειπον. ἀπαλλαγέντων οὖν τούτῳ τῷ τρόπῳ ἐκ τῆς χώρας τῶν Φοινίκων, κατέσχον τὰ πράγματα οἱ Ἕλληνες».

T 12

Polyzelus *FGrHist* 521 F 6

(Ergias) τὰ δ' αὐτὰ ἱστορήσας καὶ Πολύζηλος ἐν τοῖς Ῥοδιακοῖς «τὰ περὶ τῶν ἰχθύων» φησί «καὶ τῶν κοράκων μόνοι ἤιδεσαν ὁ Φακᾶς καὶ ἡ θυγάτηρ αὐτοῦ Δορκία. αὕτη δ' ἐρασθεῖσα τοῦ Ἰφίκλου καὶ συνθεμένη περὶ γάμου διὰ τῆς τροφοῦ, ἔπεισε τὸν φέροντα τὸ ὕδωρ ἰχθύς ἀγαγεῖν καὶ ἐμβαλεῖν εἰς τὸν κρατῆρα, καὶ αὕτη δὲ τοὺς κόρακας λευκάνασα ἀφῆκεν».

T 13

Harporc. s.v. ἀπομάττων Dindorf

S.v. Ἀπομάττων: Δημοσθένης ἐν τῷ ὑπὲρ Κτησιφῶντος. οἱ μὲν ἀπλοϊκώτερον ἀκούουσιν ἀντὶ τοῦ ἀποψῶν καὶ ἀπολυμαινόμενος, ἄλλοι δὲ περιεργότερον, οἷον περιπλάττων τὸν πηλὸν καὶ τὰ πίτυρα τοῖς τελουμένοις, ὡς λέγομεν ἀπομάττεσθαι τὸν ἀνδριάντα πηλῷ· ἤλειπον γὰρ τῷ πηλῷ καὶ τῷ πιτύρῳ τοὺς μωυμένους, ἐκμιμούμενοι τὰ μυθολογούμενα παρ' ἐνίοις, ὡς ἄρα οἱ Τιτᾶνες τὸν Διόνυσον ἐλυμήναντο γύψῳ καταπλασάμενοι ἐπὶ τῷ μὴ γνώριμοι γενέσθαι. τοῦτο μὲν οὖν τὸ ἔθος ἐκλιπεῖν, πηλῷ δὲ ὕστερον καταπλάττεσθαι νομίμου χάριν. Σοφοκλῆς ἐν Αἰχμαλωτίσι

στρατοῦ καθαρτῆς κάπομαγμάτων ἴδρις (fr. 34 Radt=31 Nauck²)